

УДК 81'373.612:82-311.1

ПОЛІСЕМІЯ В КОНТЕКСТІ РОМАНУ М. ДОЧИНЦЯ «ВІЧНИК»

Чумакова Г.А.

Національна металургійна академія України

У статті простежується взаємодія багатозначних слів і тексту роману сучасного українського письменника М. Дочинця «Вічник». Виявляються випадки навмисного використання письменником полісемії для створення образності, порівняння, експресії. Аналізується актуалізація кількох значень таких полісемантів, як *хрест*, *хрестик*, *камінь*, *вічник*. Простежується роль контексту для точного розуміння їх семантичного навантаження і нових взаємодій слова з оточенням. Досліджуються ключові полісемантичні слова, що передають у творі смислову єдність авторського задуму, його комунікативний намір, реалізують зовнішні і внутрішні логіко-смислові зв'язки, реалізують основні категорії зв'язності.

Ключові слова: полісемія, семантика слова, лексичне значення слова, контекст, переносне значення, ключове слово, текст.

Постановка проблеми. Полісемантизм слів є невичерпним джерелом розвитку словникового складу мови. Вони привертають увагу науковців у галузі не тільки лексичної семантики, але й контекстології та лінгвістики тексту. Наукове дослідження концептуальної ролі слова на рівні свідомості і тексту на сьогодні має високу актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи взаємодію багатозначності й контексту, Г.В. Колшанський встановлює «закон семантичної комплементарності»: зв'язок «...кожної одиниці з цілим текстом по ієрархії, від першого ступеня до цілої семантичної системи, становить закон семантичної організації мови» [6, с. 23]. Дослідник вважає, що семантика слова, закріплена за ним самим як потенція, абстракція, одержує свою реалізацію в конкретному контексті, тому контекст є похідним від значення слова [6, с. 49]. На думку Н.Н. Амосової, саме в контексті закладено модель мовної полісемії та омонімії [1, с. 30]. І.В. Арнольд, аналізуючи стилістичний контекст, наголошує, що він допомагає виявити всі нові значення, якими обростає слово в художньому творі, створити комбінаторні природження змісту [2, с. 71].

У психолінгвістичних дослідженнях взаємодії слова і контексту роль слова розглядається в аспекті породження, продукування тексту та його сприйняття, розуміння реципієнтом. Зокрема А.А. Залевська визначає слово як деякий семантичний ключ, що дає доступ до різноманітних форм семантичної інформації: «При використанні або ідентифікації слова як такого відбувається опора на ознаки і ознаки ознак різних видів, що забезпечує врахування прямих і багатоступінчатих вивідних знань (мовних і енциклопедичних, декларативних і процедуральних), без чого взаєморозуміння при спілкуванні відбуватися не може» [4, с. 283]. Е.С. Камінська, досліджуючи динаміку смислової взаємодії слова і тексту, простежує особливості проєкції слова в системі контекстів, що розширюються (від «нульового», рівного самому слову, до всього тексту) [5].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на це, актуальним і проблемним у сучасній лінгвістичній науці на сьогодні залишається виявлення концептуальної ролі слова на рівні свідомості й тексту, системного спрямування типів лексичних значень на вико-

нання певних текстових функцій, комунікативного навантаження лексичної полісемії в різних типах текстів, відношень між семантичними варіантами багатозначних слів у межах тексту.

Мета статті. Перспективним у вирішенні цих питань виявляється семантико-категоріальний підхід, застосувавши який можна виявити взаємодію багатозначного слова й тексту роману сучасного українського письменника М. Дочинця «Вічник».

Виклад основного матеріалу. Багатозначність інтерпретації постає виразною ознакою художнього мовлення М. Дочинця в романі «Вічник». Віднесеність семантичної структури до двох чи більше об'єктів позначення дозволяє використовувати полісемічні слова в переносному значенні для створення образної картини: *Замаячив і мені вдалині нечеканий маячок – про подорож до Криту (3, с. 251)*. Перенесення з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між ними при відображенні у свідомості мовця дозволяє авторові широко використовувати метафори для передачі згорненого або прихованого порівняння, аналогії нового з наявним: *Все довкола горіло і я горів у роботі (3, с. 123) – горить ліс, випалюваний героєм, і швидко просувається робота*. Автор виявляє подібність між об'єктами світу, явищами і на цій підставі дає їм однакові імена, називає їх однаковими словами, що цілком відповідає здатності людської свідомості сприймати реальність цілісно, у взаємозв'язках: *І для нього теж поклали пам'ятника (3, с. 254)*.

Художнє мовлення М. Дочинця тяжіє до навмисного, свідомого використання багатозначності слова. Одним з типів відношень між лексико-семантичними варіантами полісеманта в тексті є взаємодія синтаксично вільного й фразеологічно зв'язаного уживання того самого слова. На такій кореляції будується гра слів: *Робота кипіла, ще ліпше сказати горіла (3, с. 138) – горить робота і горить ліс*. Можливі різні комбінації співвідношення основного й переносного значення, зокрема вони зближуються в мікротексті роману як синоніми: *Се був єдиний мій клопіт: нагодувати себе і нагодувати вогонь (3, с. 38)*.

У контексті літературного твору слово може актуалізуватися більше ніж в одному значенні, що допомагає досягати експресії в тексті. Метафоричне слово, з одного боку, диференціює

смысле, але з іншого – інтегрує їх за рахунок єдності звучання: *А між тим життя – великий перехід з нічого в щось* (3, с. 227). Контекст не тільки забезпечує точне розуміння в авторському мовленні семантичного навантаження використаних лексичних одиниць, але й відкриває нові можливі взаємодії слова і його оточення, додає нові значення, створює комбінативні прирошення змісту: *Припутник холодив потилицю, лоскотав вуха. Його цупкі, жилаві листки вже звикли до моїх ніг на сьому путівці і тепер податливо горнулися до тіла, віддаючи свою зелену росу, свою живильну одкорінну силу. Я лежав і думав: «А хіба я не той же припутник, біля стіп Господа, податливо готовий узнати його розмисел?»* (3, с. 48). Завдяки полісемії реалізуються внутрішні логіко-сміслові зв'язки і відношення, що спираються на спільність описуваних предметів і об'єднують фрагменти тексту в одне ціле.

Значення багатозначного слова «хрест», що виступає наскрізною деталлю-символом, утворюють у мовній тканині твору М. Дочинця певну структуру, елементи якої по-різному залежать один від одного і пов'язані між собою. Цю лексему можна визначити як опорний лексичний елемент розуміння тексту. Ядро поля слова «хрест» містить головне, основне значення (предмет і символ культури християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині): *Люди обминали той сурдик, обмахуючи себе перстовими хрестами* (3, с. 64); *Хрести стягують у болота, топлять у ріках* (3, с. 206); *Я видав, як одна селянка прив'язала себе до хреста мотузом...* (3, с. 207). Воно є у творі прямим і найменшою мірою залежним від контексту. Навколо цього значення розташовані часто вживані переносні значення, а саме, страждання, випробування, що випали на чийсь долю: *Се, братку, хрест. А хрест вище за всякі науки й священство* (3, с. 49); *Кедь утікаєш від свого хреста, він тебе роздавить* (3, с. 49); *А ти, якщо вибрав свій хрест, то неси* (3, с. 207); *Господь перебуває в різних серцях і всім подає. А тим, хто несе хрест любові, й поготів* (3, с. 207); а на периферії – рідко вживані: хрест як оберіг, як символ животворящої сили: *Я змайстрував йому з дикої черешні шафку для халатів, підібрав таку текстуру, аби з-під лаку проступав хрест* (3, с. 273); *Звично прийшов до хреста і не повірив очам – його сухі рамена пустили зелені пагони* (3, с. 122). Читач виявляє активну конструктивну діяльність, спирається на знання, що були раніше, і поєднує з тим, що є в тексті, так виявляється основоположна роль слова та взаємодія його різних функцій у розумінні твору.

Авторське ставлення до зображуваного поза контекстом не можливо простежити. Слово «хрест», багатозначне в мові, в авторському мовленні актуалізується лише в одному значенні, і читач визначає актуалізований лексико-семантичний варіант: *Як же ми без хреста будемо?! Без плеча Божого...* (3, с. 207); *...палиця з двома розсішками... Я підняв палицю і встромив у сивий попіл – як обтятий хрест* (3, с. 213). М. Дочинець демонструє семантичну відкритість багатозначних слів, у структурі яких відбуваються семантичні зрушення, вказує на потенційні можливості появи в них нового змісту. На

розвиток переносного значення впливають особливості національної свідомості автора, історичний досвід українського народу, система норм і оцінок, що сформувалася в соціумі, та індивідуальний досвід, знання і переживання. Лексичне значення визначається синтагматичними відношеннями, що обумовлюють реальне вживання цього слова.

Між варіантами полісеманта наявний певний семантичний зв'язок: в описові монумента монахів зі зброєю в руках ключове слово тексту активізує в пам'яті читача пов'язані з ним асоціативні значення: *У сутінках під'їхали до кам'яної людини в сутані, що тримала над головою щось подібне на хрест. Коли ступнули ближче, я зрозумів, що то не хрест, а рушниця* (3, с. 255). Для акцентуації семантичних ознак у слові, приєднання факультативних ознак, об'єднання змістів зі збереженням відомої самостійності кожного з них автор використовує контекст, який є засобом виявлення авторського задуму в усьому змістовому наповненні і варіативності висловленого.

Максимальний контекст (абзац, цілий смисловий фрагмент, навіть цілий завершений текст) є засобом відбору та актуалізації потрібного значення і слова «хрестик». Зміна точки зору щодо змісту читаного тексту пов'язана зі зміною опори на різні компоненти значень. У романі те саме слово може зрушувати різні асоціативні поля, що враховується читачем на різних етапах формування цілісного змісту тексту: *...освяченим натільним хрестиком накреслював круг себе коло* (3, с. 32); *Смішно, але в моєму зціпленому кулаку і справді лишився золотий хрестик, який я в шаленстві видер йому з грудей* (3, с. 99); *На землі лежав дерев'яний хрестик, мабуть, випав із руки* (3, с. 189). М. Дочинець модифікує його смисл у межах одного значення, уточнює його, розширюючи клас денотатів: *В коричневій підкові гір заштриховане темне кружальце з написом «Сєрпїй les» і згори покладений хрестик з датою 22.08.1934* (3, с. 156); *...та все ж то була стара засічка. А разом виходило – як хрестик* (3, с. 186); *Чому – хрестик? А що як його промені і вказують напрямом?* (3, с. 187); *Для тих, що ссали молоко з розшитих черленим хрестиком грудей* (3, с. 185). В усіх випадках значення слова визначається контекстом: *«За хрестиком своїм прийде», – віщував мій навчитель Джеордже. Хрестика того я давно не мав – забрала пригранична Тиса. Зате я вистругав хрест дубовий і закопав його з тою ж таблицею на новій могилі горопашного мандрівника* (3, с. 157). Слово, поставлене в оточення, кожного разу виявляє своє значення: *Малий живий хрестик у дикому лоні гори* (с. 48) – про людину та її місце у світі. Зміст тексту у свідомості читача формується шляхом прочитання завдяки об'єднанню усіх значень, що виникають після сприйняття різних речень. Таким чином отримується складний і суперечливий смисловий комплекс, що не зводиться до однієї одиниці, а спирається на широкий внутрішній контекст, який поєднує в себе інформацію про безліч взаємопов'язаних асоціативних полів.

М. Дочинець, об'єднуючи дистантні, значною мірою віддалені в контексті твору полісемантичні

мовні знаки, асоціативно здійснює кореляцію окремих смислів художнього тексту. При виявленні типів внутрішньотекстових відношень між лексико-семантичними варіантами того самого полісеманта у сприйнятті реципієнта наявне не тільки таке вживання слова, а й усі його приховані або можливі значення: *лизнув кристалістий камінь* (про сіль)... (3, с. 26), *камінь* (матеріал) (3, с. 55), *А камінь лежить собі* (як символ вічності) (3, с. 281); *Камінь на могилі не обтяжить мене, бо й сам я був камінцем, що котився по сій землі аби не порости мохом. Добре б не щербити камінь різними написами* (пам'ятник) (3, с. 275). Можна простежити не тільки зв'язок лінійних послідовностей, але й внутрішню цілісність, єдність тексту як смислового цілого. Слова у звичному або новому контексті можуть набувати індивідуальних авторських асоціацій відповідно до комунікативної інтенції письменника: *Камінь відкрив йому силу й терпіння. ... Бо в тяжку годину він сам ставав каменем. Каменем терпіння* (3, с. 282); ... *Бо добра думка, як смерекова смола, може затверднути коштовним каменем* (3, с. 282). Мовленнева багатозначність безпосередньо пов'язана з поліфункціональністю контексту щодо актуалізованого слова, який зберігає неоднозначність, багатозначність (подвійну актуалізацію, амбівалентність, двоплановість висловлювання): *Се три камені, на яких постає моє земне життя* (3, с. 276); *І буду вічно. Як той камінь. Камінь терпіння* (3, с. 284). Полісемантичні слова у творі передають смислову єдність авторського задуму, його комунікативний намір, реалізують зовнішні логіко-смислові зв'язки, що виявляються через нанизування фрагментів з цими лексемами на певний спільний стрижень.

Для з'ясування всіх змістів слова у творі, для виявлення максимуму контекстуальних зв'язків, для більш повної інтерпретації художнього тексту роману часто не можна обмежитися мінімальним відрізком, слід звертатися до цілого твору. Ключові слова-новотвори з об'ємним концептуальним смисловим наповненням формують і відображають у романі насамперед концептосферу особи, тексту: *Що я міг, табірний вічник, йому обіцяти* (3, с. 237); *Мене називають вічником, знатником, відуном* (3, с. 284). Формується образ не тільки безкінечно покараного на заслання в сталінських таборах, але й незнищеного, незмінного, безпрестанного чаклуна, що знає щось особливе про життя і світ. Індивідуальний, авторський контекст надає слову нового, особливого, актуального значення, звільняючи від його колишніх значень, нагромаджених у пам'яті читача. Введення семантичного варіанта до нового, незвичного оточення сприяє розвитку полісемії.

У творі «Вічник» наявне системне спрямування типів лексичних значень на виконання певних текстових функцій, зокрема для реалізації основних категорій зв'язності: ...*Тепер нас, пересіяних смертю, гнали на Перевал* (3, с. 8) – найнижче і найдоступніше для переходу місце в гірському хребті чи масиві; *Айно, я давно перейшов свій перевал і готовий зійти в долину вічного спочинку* (3, с. 148) – зміна, поворот у розвитку життя; *Сповідь на перевалі духу* (3, с. 1) – підсумок у житті. Контекст враховує дистантні зв'язки в цілому тексті і можливі асоціації у свідомості читача. Ключові слова в сукупності всіх своїх значень, конотативних нарощувань, асоціативних зв'язків з іншими словами відіграють важливу об'єднуючу роль у формуванні змісту тексту, формують багатоплановий і водночас цілісний зміст тексту.

Висновки і пропозиції. Як органічна властивість людської, природної мови полісемантичні лексеми широко використовуються майстром слова для передачі у звичному або новому контексті характеру і процесу пізнання, мовного освоєння дійсності шляхом асоціативних процесів, дають змогу показати предмет зображення яскраво, образно, емоційно, з несподіваного боку. Полісемія дає можливість висловити ставлення автора до написаного тексту, оскільки саме багатозначність дозволяє найбільш точно і повно зрозуміти контекст. У макротексті «Вічника» реалізується такий тип полісемії, коли ключове (лейтмотивне) слово в тканині художнього твору використовується в різних значеннях або ж на тлі інших домінує одне значення, найбільш актуальне для заданої тематики. Відповідно до комунікативної інтенції автор використовує її для передачі індивідуальних авторських асоціацій, для відбору та актуалізації потрібного значення. Така полісемія використовується автором як один із засобів лексичної когезії та когерентності. Через встановлення не тільки безпосередніх, але й опосередкованих і віддалених зв'язків між різними фрагментами твору контекст визначає уже значення не окремо взятого слова, а тексту загалом. Увесь роман виступає середовищем, у якому розподіляються мовні знаки, що виступають маркерами єдності тексту в смисловому відношенні. Таке вживання полісемантичних лексем надає індивідуальних рис стилю М. Дочинця, є проявом творчої самобутності. Перспективним завданням виявляється з'ясування особливостей ідіостилу письменника, специфіка добору й комбінування ним засобів загальнонародної мови, позалітературних елементів мовлення, межі застосування яких продиктовані вимогами до загальної зрозумілості твору й мовним смаком автора.

Список літератури:

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. – 205 с.
2. Арнольд И. В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения / И. В. Арнольд // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 84-91.
3. Дочинець М. І. Вічник / Мирослав Дочинець. – Мукачево, Карпатська вежа, 2011. – 284 с.
4. Залевская А. А. Введение в психолингвистику / А. А. Залевская. – М.: Рос. гуманит. ун-т, 2000. – 382 с.
5. Каминская Э. Е. Слово и текст в динамике смыслового взаимодействия: психолингвистическое исследование / Э. Е. Каминская. – Новгород, 1998. – 134 с.
6. Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – М.: Изд-во ЛПИ, 2007. – 152 с.

Чумакова Г.А.

Национальная металлургическая академия Украины

ПОЛИСЕМИЯ В КОНТЕКСТЕ РОМАНА М. ДОЧИНЦА «ВЕЧНИК»

Аннотация

В статье прослеживается взаимодействие многозначительных слов и текста романа современного украинского писателя М. Дочинца «Вечник». Выявляются случаи преднамеренного использования писателем полисемии для создания образности, сравнения, экспрессии. Анализируется актуализация нескольких значений таких полисемантов, как *крест*, *крестик*, *камень*, *вечник*. Прослеживается роль контекста для точного понимания их семантической нагрузки и новых взаимодействий слова с окружением. Исследуются ключевые полисемантические слова, которые передают в произведении смысловое единство авторского замысла, его коммуникативное намерение, реализуют внешние и внутренние логико-смысловые связи, реализуют основные категории связности.

Ключевые слова: полисемия, семантика слова, лексическое значение слова, контекст, переносное значение, ключевое слово, текст.

Chumakova G.A.

National Metallurgical Academy of Ukraine

POLYSEMY IN THE CONTEXT OF THE NOVEL «VECHNIK» BY M. DOCHINTSA

Summary

Polysemy of words and the text of the novel «Vechnik» by modern Ukrainian writer M. Dochintsa are observed in the article. Polysemy is intentionally used by author in order to create vividness, comparison and expression. Actualization of some polysemants, such as: *cross*, *next-to-skin cross*, *stone*, *vechnik* is analysed. The role of context is traced for the exact understanding of word semantic loading and convergence with other words. Polysemantic keywords are investigated in the article in order to pass a semantic unity of author's tendency, his communicative intention and the realization of both external and internal logical and meaning connections and the basic categories of coherence.

Keywords: polysemy, semantics of word, lexical meaning of the word, context, figurative meaning of the word, keyword, text.